

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2022 / Vol. XLI / 1 / 55-74
Pregledni naučni rad
Primljeno: 6. jun 2022. godine
Prihvaćeno: 8. jun 2022. godine
DOI: 10.47152/ziksi2022014
UDK: 316.334.2

PREKARIJAT I DEMOKRATIJA: TEZE ZA PROMIŠLJANJE*

Aleksandra MARKOVIĆ*

Ekonomska kriza neoliberalizma, politička kriza i kriza predstavničke demokratije plodno su tle za socijalno-demagoški diskurs i posebno plodno tle za privlačenje prekarijata, nove društvene grupacije koja živi od danas do sutra i čije je osnovno obeležje neizvesnost (pre svega na tržištu rada, ali i šire). Kapitalizam i demokratija počivaju na različitim principima i logikama, a sama logika odnosa kapitalizma i demokratije je „tenzična”. Pitanje koje se nameće jeste kako pomiriti neoliberalni kapitalizam i demokratiju, shvaćenu kao sistem koji počiva na principima slobode i jednakosti? Kako pomiriti demokratiju i velike društvene nejednakosti? Gde je tu prekarijat i koja je njegova uloga? Imajući na umu navedena pitanja, cilj rada koji se nalazi pred čitaocima je da otvori pitanja i mogućnosti novih uglova promišljanja savremene demokratije, a posebno o odnosu demokratije i prekarijata, kao nove društvene grupacije na istorijskoj sceni XXI veka. Posebno je problematizovan odnos demokratije i kapitalizma, kao i odnos prekarijata i deliberativne, radikalne i agonističke demokratije, te levog populizma.

KLJUČNE REČI: prekarijat / deliberativna demokratija / radikalna demokratija / agonistička demokratija / levi populizam

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2022. godinu (na osnovu Ugovora broj 451-03-68/2022-14 od 17. 01. 2022 god.)

* Naučna saradnica, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
E-mail: aleksandra.markovici@hotmail.com. <https://orcid.org/0000-0001-5219-4220>

1. UVOD

Dvadeseti vek bio je vek formalne demokratizacije, najpre Evrope, a potom i sveta.¹ Ova demokratizacija sveta počivala je na četiri talasa: prvi je bio nakon Prvog svetskog rata (Nemačka, Austrija i druge države Centralne Evrope), drugi nakon Drugog svetskog rata (Nemačka, Austrija, Italija, Japan i drugi), treći talas započet je sedamdesetih godina prošlog veka u Južnoj Evropi (Portugal, Grčka, Španija), a širio se Latinskom Amerikom, Istočnom i Jugoistočnom Azijom i drugim delovima sveta od 1980-ih nadalje, dok se četvrti talas odnosi priključivanje bivših socijalističkih zemalja svetskom kapitalističkom sistemu (Puhle, 2005). Krilatica koja je postala veoma popularna odnosila se na tzv. „konsolidovanje” demokratije u različitim režimima i posmatranje različitih ishoda ovakvih konsolidacija (v. Jovanović, Marković, Radović, 2016). Procesi demokratizacije ili demokratske konsolidacije se mogu međusobno veoma razlikovati i mogu se pratiti njihove različite putanje koje karakterišu konstelacije ne samo uključenih aktera, već i širi društveno-ekonomski, institucionalni i kulturni kontekst. Stoga su društveni teoretičari počeli da govore o različitim zrelim (*mature democracy*), učvršćenim (*embedded democracy*) i defektnim demokratijama (*defective democracy*), tankoj demokratiji (*thin democracy*), ekskluzivnoj demokratiji (*exclusive democracy*), tutorskoj demokratiji (*tutelary democracy*), delegiranoj demokratiji (*delegative democracy*), neliberalnoj demokratiji (*illiberal democracy*), umanjenim podtipovima demokratije (*diminished subtypes of democracy*), fasadnoj demokratiji (*façades democracy*), postdemokratiji (*post-democracies*) itd. (Merkel, 2004; Merkel, 2014; Puhle, 2005; Stojiljković, 2016).²

U najkraćem, višestranačka demokratija je već nekoliko decenija u krizi, konvencionalni politički aktivizam opada (članstvo u političkim strankama), a stvara se plodno tle za savremenu desničarsku retoriku. Neretko, ova desničarska retorika rezultira upiranjem prstom u migrante (kao posebno veliku i višestruko depriviranu grupaciju prekarijata, v. Marković, 2018), viđene kao pretnju „našem” identitetu, kulturi i ekonomiji. Drugim rečima, na delu je potpuno potiskivanje klasne pripadnosti „kao glavnog oblika društvene stratifikacije” u korist etničkog neprijateljstva i etničke vezanosti, uz populističku retoriku koja koristi demokratski

¹ Rad predstavlja izvode iz doktorske teze *Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji*, odbranjene marta 2022. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu (Odeljenje za sociologiju).

² Savremeni trendovi dedemokratizacije i depolitizacije država neretko se opisuju inkluzivnim pojmovima koji imaju prefiks „post”. Tako se govori i o postpolitici i postdemokratiji. Postpolitika (za neke autore postdemokratija) predstavljala bi svojevrstnu „imploziju političkog”, gde neoliberalna ideologija pitanje društvenih antagonizama uspešno svodi na „praktičnu politiku” koju rešavaju stručnjaci i eksperti, obesmišljavajući ideološku podelu na levicu i desnicu, sprovodeći stalna istraživanja javnog mnjenja, te čak i ukidajući politiku i političko, gde više nije bitno ko bi trebalo da čini političku zajednicu i na koji način bi ona trebalo da bude uređena, ključna institucija postaje korporacija (od čijih lobija zavise i političke partije i državne strukture), a građani na birališta izlaze samo da glasaju, premda je i sama izlaznost upitna kategorija, jer usled osećaja političke nekompetentnosti raste i politička apstinencija (v. Pešić, Trifunović Petrović, Birešev, 2019).

rečnik, a svojim praktičnim usmerenjima zapravo podriva demokratiju (Bakić, 2019: 52-67).

Ekonomska kriza neoliberalizma, politička kriza i kriza predstavničke demokratije plodno su tle za socijalno-demagoški diskurs i posebno plodno tle za privlačenje prekarijata. Prekarijat je heterogena društvena grupacija koja se nalazi u nesigurnom i nestabilnom položaju na tržištu rada. Nesigurnost na tržištu rada izražena je prvenstveno kao nesigurnost posla i zaposlenja, odnosno predstavlja nemogućnost ili značajno umanjenu mogućnost: izlaska na tržište rada, sticanja adekvatne zarade, pristupu sistemu socijalne zaštite i beneficijama koje se povezuju sa zaposlenjem, te pristupu radničkim sindikatima ili kolektivnom pregovaranju (Marković, 2019, 2020). Na koji način kriza demokratije predstavlja plodno tle za desničarsku retoriku, najilustrativnije predstavlja sledeći izvod: „Desne populiste u značajnoj mjeri podržavaju nesigurni ljudi, bilo da se radi o nesigurnosti materijalne egzistencije i karijere ili nesigurnostima vezanima uz problem identiteta. Često objašnjenje je da ljudi traže izlaz u „jednostavnim porukama” populista i sigurnost u njihovim obećanjima u doba nesigurnosti i današnjem društvu rizika, pa svoje nezadovoljstvo i/ili strahove usmjeravaju prema „drugачijoj” društvenoj skupini (već spomenuta „mi”/„oni” podjela), a moramo se prisjetiti i mnogih poteškoća koje ideja multikulturalizma susreće na „Zapadu”” (Derado, 2014: 28).

2. KAPITALIZAM I DEMOKRATIJA

Bez obzira na to koju definiciju demokratije koristimo (minimalni koncept, koncept liberalne demokratije ili maksimalistički koncept demokratije, v. Anton, 2017; Jovanović, 2014; Merkel, Gileber, 2009)³, čak i ako smo skloni da pojedinim (polu)demokratskim režimima pripisujemo nove nazive specifičnog tipa demokratije u nacionalnom kontekstu, razmatranje odnosa prekarijata i demokratije zahteva analizu odnosa demokratije i kapitalizma.

Zagovornici kapitalizma kao sinonima za slobodno tržište, kapitalizam vide kao (presudan) nužan (ali ne i dovoljan) uslov demokratije. Pobornici ovakvog stava širenje individualnih sloboda, kao i demokratskih oblika organizacija, dovode u vezu sa širenjem kapitalizma (v. Rajt, 2016: 28). „Velika je vrlina kapitalizma, tvrdi Fridman, to što on sprečava unitarnu koncentraciju moći institucionalnim razdvajanjem ekonomske moći od državne moći. Kapitalizam dakle podupire društveni poredak s konkurentnim elitama, te time omogućuje i slobodu pojedinca i demokratsku političku konkurenciju. Istina, kapitalizam ne jamči demokraciju; u kapitalističkim društvima ima mnogo primjera autoritarnih država. (...) Čak i ako odbacimo jaku verziju Fridmanova argumenta – da je bez kapitalizma demokracija

³ S obzirom na to da se kroz istoriju demokratija nikada nije javila kao jasna i precizna forma, navedena klasifikacija je samo jedna od mnogih. Tako se u literaturi razlikuju i fundamentalne nasuprot instrumentalnoj definiciji demokratije, „tanka” i „debeli” demokratija, ustavna, suštinska, proceduralna i procesu orijentisana definicija demokratije, ili pak, liberalna, neliberalna i poluliberalna demokratija itd. (v. Krivokapić, 2016; Puhle, 2005).

nemoguća – nema sumnje da je kapitalizam u uvjetima visokih razina ekonomske razvijenosti čvrsto povezan s demokratskim oblicima države” (Wright, 2011: 76).

Međutim, ako demokratiju posmatramo kao „vladavinu naroda”, kapitalizam je zapravo u tri važne tačke ograničavajući za demokratiju. Najpre, privatno vlasništvo na kojem kapitalizam počiva i vlasnička prava direktno smanjuju demokratski, jer isključivanje demokratskih tela iz kontrole nad alokacijom kapitala utiče na sve građane. Vlasnici kapitala u praksi donose privatne odluke koje imaju dalekosežne kolektivne posledice, i to ne samo na one koji su u najamnom odnosu kod konkretnog kapitaliste. Ova činjenica podriva osnovnu ideju demokratije, a to je da postoji kolektivno odlučivanje o pitanjima koja su važna za kolektivnu sudbinu ljudi. Drugo, „demokratska politika” je uvek uslovljena kapitalističkim ulaganjima. Kolektivni (javni) prioriteti, poput obrazovanja i zdravstva, određeni su kretanjem kapitala i građani nemaju moć u pogledu alokacije agregatnog društvenog viška. Najzad, koncentracija kapitala i moći direktno podriva načelo političke jednakosti, koje bi trebalo svima da pruži, bez obzira na pol, rasu, versku pripadnost ili neke druge osobine, mogućnost da efektivno učestvuje u politici i političkim odlukama. „Premda je načelo jedna osoba – jedan glas u izbornom nadmetanju kritičan oblik političke jednakosti, njegovu efikasnost u jamčenju opće političke jednakosti u kapitalističkim demokracijama ozbiljno oslabljuju duboke međusobne veze između političke i ekonomske vlasti u kapitalizmu” (*Ibid*: 78).

Erik Olin Wright tvrdi da kapitalizam „ograničava ostvarenje istinske individualne slobode i smanjuje obim smislene demokratije” (Rajt, 2016: 29), navodeći pet argumenata i primera u prilog svojoj tezi. Naime, pitanje istinske slobode ne može uopšte biti razmatrano sve dok svi građani nemaju opciju i mogućnost izbora, pre svega da kažu „ne”. Tako siromašni nemaju izbor da ne rade za nadnicu, dok bogati to mogu, siromašni nemaju opciju da prihvate volontiranje u cilju napretka u karijeri, dok bogati imaju taj luksuz. Dalje, u kapitalizmu je onemogućena demokratska kontrola alokacije resursa, ovu privilegiju imaju samo kapitalisti, a njihove privatne odluke utiču na sve građane. Pored toga, Wright poslodavce i kompanije poredi sa tiranijom i diktaturom, jer je poslodavac taj koji uvek određuje uslove rada, čak i da radnik napusti poslodavca, primoran je da traži drugog koji će nametati svoje uslove rada, pa se tako koncepcija samoodređenja i autonomije podređuje privatnim sklonostima elite. Štaviše, direktno podrivanje demokratije proizlazi iz činjenice da jedna mala grupa građana ima prioritet u odnosu na većinu, a to je jasno vidi u usmerenjima vlada svih država koje teže da stvore „povoljnu poslovnu klimu”. Najzad, kontrola političkog sistema nalazi se u rukama elite, a sama politička moć najčešće je povezana sa ekonomskom moći odnosno bogatstvom (*Ibid*: 29-33).⁴ Stoga Wright zaključuje da „možda ne deluje tako, ali istinska sloboda i demokratija nisu kompatibilne sa kapitalizmom” (*Ibid*: 33).

⁴ Reč je o fenomenu „obrnih vrata”, gde „veće bogatstvo na vrhu kupuje veći politički uticaj – putem davanja priloga kampanjama, lobiranjem i premeštanjem zaposlenih na visokim položajima iz privatnog u javni sektor i obrnuto” (Stojiljković, 2016: 16).

Kapitalizam i demokratija počivaju na različitim principima i logikama – dok su za kapitalizam važna nejednako distribuirana imovinska prava, za demokratiju su važna građanska i politička prava; dok kapitalistička logika teži profitu (pa i monopolu), dotle demokratija teži opštem dobru; dok je u kapitalizmu na snazi hijerarhijsko odlučivanje, dotle se za demokratiju vezuju kompromisi, debate i većinsko donošenje odluka. Ovakav stav bi tvrdi zagovornici goreiznete ideje da je kapitalizam doprineo širenju demokratije kritikovali iz ugla da ne treba zaboraviti da se ovde vrši poređenje dva sistema, političkog i ekonomskog.

No, jedno je sigurno – kapitalizam i demokratija (pokušavaju da?) koegzistiraju u savremenim društveno-ekonomskim sistemima. Konkurencija i izborne odluke igraju ključnu ulogu u oba slučaja, ali između demokratije i kapitalizma postoji i presudna razlika - dok kapitalizam proizvodi i reprodukuje se zahvaljujući koncentraciji bogatstva i kapitala, demokratije ne mogu koegzistirati sa sličnom konstelacijom i koncentracijom moći. Vreme države socijalnog staranja bilo je vreme kratkoročnog „braka” između kapitalizma i demokratije. Surova kapitalistička privreda bila je obuzdana intervencionističkom državom socijalnog staranja. Između države i tržišta, kao i između demokratskih i ekonomskih institucija, razvio se specifičan sistem jake međuzavisnosti. Ekonomski akteri su bili višestruko regulisani i društveno obavezni, a državno odlučivanje se ostvarivalo pod oznakom tripartitnog socijalnog dijaloga (poslodavaca, sindikata i države). Podsetimo čitaoce, sve navedeno bilo je posledica čestih kritika kapitalizma u ime demokratije i socijalne pravde nakon iskustva brzog ekonomskog rasta nakon Velikog rata, Velike depresije, te političke i međunarodne krize koju su sa sobom doneli Drugi svetski rat i, nakon njega, uspostavljanje Istočnog bloka. Period između pedesetih i sedamdesetih godina XX veka mogao bi se nazvati „zlatno doba demokratsko-kapitalističkog suživota” (Merkel, 2014).

Međutim, logika odnosa kapitalizma i demokratije je „tenzična”, tržišna logika i rast društvenih prava mogli su jedno vreme ići ruku pod ruku, ali „stvarni trijumf kapitalizma u dvadesetom veku nije bio njegov uravnoteženi suživot sa demokratijom, već njegova zadivljujuća sposobnost da se uspešno odvoji od društvenih i regulatornih okvira” (*Ibid*: 118).⁵ Deregulacija tržišta i neoliberalni kapitalizam proizveli su velike društvene nejednakosti, a socioekonomska isključenost i nejednakost u velikoj meri su se transformisali u političku isključenost i nejednakost, posebno kada je reč o nižim društvenim slojevima. Takođe,

⁵ Wolfgang Streeck izdvaja četiri perioda koja su obeležila krizu demokratije izazvanu pobedom neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije: doba inflacije, kriza javnog duga, privatna zaduženost (privatizovani kejnzijanzizam) i pretnja dezintegracijom (suverena zaduženost) (Streeck, prema Stojiljković, 2016). „Demokratija se u tako kreiranom okviru suočava sa brojnim preprekama: institucije demokratije postaju fasada; političke odluke potiču od nekontrolisanih centara, privatnih učesnika i anonimnih tržišta; novac i lobiji se kamuflirani ulažu u stranke i izborne kampanje; dolazi do medijalizacije i manipulacija politike i razmaha političkog pokroviteljstva i klijentelizma. Posledično, gotovo zakonomerno na delu imamo i: ravnodušnost prema izbornim procesima i ograničeno učešće građana u političkom životu, neodgovornost stranaka prema zahtevima birača, kršenje ljudskih prava, koncentrisanje moći u elitističkim grupama, centralizaciju vlasništva, kontrolisanje masovnih medija i korupciju (...) Demokratija više nije samo sputavana, ona je i izbegavana” (Stojiljković, 2016: 18).

transnacionalizacija tržišta, potpomognuta globalizacijom, rezultirala je značajnim gubitkom parlamentarnih ovlašćenja u korist izvršne vlasti, centralnih banaka i MMF-a, uz istovremeno umanjenoj efektivnoj moći nacionalnih vlada. Od kasnih 1970-ih, protestni pokreti su se više fokusirali na kulturna nego na ekonomska pitanja. Rečju Hobsbawm-a, „fatalni virus za demokratiju – podela po etničko-nacionalnim ili religijskim osnovama” (Hobsbaum, 2002: 109) zarazio je demokratsko tkivo nekadašnje države socijalnog staranja, odnosno kako to Wolfgang Merkel primećuje „kulturni zaokret progresivne demokratske politike zaboravio je problem ekonomske preraspodele i sada stoji praznih ruku, bez leka za najočigledniju bolest demokratije: nejednakost” (Merkel, 2014: 126).

U Evropi, ali i šire, savremene socioekonomske posledice krize negativno se odražavaju i na političku stabilnost. Pad poverenja građana u državne institucije i institucije EU je sve veći iz godine u godinu. „Smatra se da živimo u postdemokratskom periodu u kome je demokratija postala samo izborni paravan, dok se stvarne i bitne odluke donose nezavisno od volje građana. Taj demokratski deficit ogleda se i u rastućoj birokratizaciji koja vodi daljoj otuđenosti građana od politike. Postojeće političke vizije ne nude smernice za prevazilaženje tog stanja i stvaranje alternativnih institucionalnih aranžmana što samo dodatno podstiče beznade građana i njihovu apatiju” (Vuletić, 2016: 85). Zapravo, kako to sociolog William Robinson kaže, u vremenima kada se suočavamo sa posledicama neoliberalne kapitalističke regulacije, svetski sistem je do te mere centralizovan i do te mere akumulira kapital da je dalje širenje kapitala moguće na tri načina: privatizacijom javnih ustanova, rizičnim finansijskim spekulacijama i (pripremanja za) rat. Rezultat korišćenja ovih mehanizama za širenje i ulaganje viška kapitala posledično dovodi do problema legitimisanja vlasti i podrivanja demokratskih struktura društva (Phillips, 2018: 15).

3. DELIBERATIVNA DEMOKRATIJA

Kako pomiriti neoliberalni kapitalizam i demokratiju, shvaćenu kao sistem koji počiva na principima slobode i jednakosti? Kako pomiriti demokratiju i velike društvene nejednakosti? Za Guy Standing-a, koji je popularizovao pojam prekarijata u svojoj knjizi *Prekarijat – nova opasna klasa* (Standing, 2011), odgovor se krije u deliberativnoj demokratiji. Pre nego što izložimo Standing-ove prednosti koje deliberativna demokratija ima za prekarijat, čitaoce ćemo kratko upoznati sa teorijom deliberativne demokratije.

Teorija deliberativne demokratije se uokviruje osamdesetih godina XX veka. Prateći put misli o demokratskom odlučivanju od Jean-Jacques Rousseau-ove (1712-1778) opšte volje i neposredne demokratije, preko Marquis of Condorcet-ove (1743-1794) teoreme porote i Joseph Schumpeter-ove (1883-1950) kritike postojanja nekakve „opšte volje” ili „volje naroda” (u prilog tezi realističnog shvatanja demokratije kao tržišnog modela u kojem se sve svodi na borbu rivalskih elita za glasove građana), Alexis de Tocqueville-ove (1805-1859) i John Stuart Mill-ove (1806-1873) tiranije većine, Jürgen Habermas-ove (1929-) teorije komunikativnog delanja, pa do teorije

društvenog izbora (pretpostavka da prostim sabiranjem individualnih preferencija glasača kao rezultat dobijamo ono što celokupna politička zajednica preferira), teorija deliberativne demokratije izrasta kao nastavak društvene misli o promišljanju demokratskog odlučivanja. Teorija društvenog izbora svoj praktični izraz našla je u agregatnoj, liberalnoj, proceduralnoj demokratiji, koja počiva na demokratskim principima slobode i jednakosti, odnosno demokratskim izborima koji imaju jasno utvrđena pravila i procedure, a ishod izbora predstavlja sumu individualnih preferencija čime se dobija ono što politička zajednica najviše preferira. Iako je, prema nekim mišljenjima, još Aristotle obezbedio skicu na kojoj će se razvijati teorija deliberativne demokratije, tek je Kenneth Arrow (1921-2017) i njegova teorema (ne)mogućnosti,⁶ kao ozbiljna kritika teorije društvenog izbora, dala dodatnu težinu relevantnosti deliberativne demokratije (Janković, 2012; Šoć, 2016).

Deliberativna demokratija predstavlja jedan od novih načina razmišljanja o demokratiji, koji se ne fokusira usko na unapred formirane preferencije i interese. Deliberacija predstavlja direktnu suprotnost agregativnom tipu demokratije, jer dok agregacija sabira i spaja sukobljene individualne preferencije u ishod demokratskog glasanja, dotle deliberacija podrazumeva raspravu i diskusiju o sukobljenim individualnim preferencijama uz mogućnost transformacije preferencija. U tom slučaju, ishod je društveni konsenzus i društvene odluke promišljane tokom deliberativne rasprave. Da bi ishod deliberativnih rasprava bile društvene odluke koje su demokratski legitimne, učesnici u raspravi moraju biti informisani i deliberativno racionalni, što podrazumeva politiku koja je socijalno orijentisana i izražava socijalnu tačku gledišta. Drugim rečima, ona podrazumeva proces rasprave u okviru kojeg svi građani izlažu svoje preferencije, a u diskusiji dolazi do transformacija, oblikovanja i revidiranja početnih stavova (Savić, 2012; Šoć, 2016).

Prema Amy Guttmann i Dennis Thompson, postoje četiri prednosti deliberativne demokratije: promocija legitimnosti kolektivnih dogovora, podsticanje javne perspektive o javnim pitanjima, promovisanje međusobnog uvažavanja u procesu donošenja odluka, mogućnost ispravljanja grešaka napravljenih u prošlosti. U pogledu prve prednosti, s obzirom na različite vrednosti i preferencije ljudi, neslaganja su uvek moguća, ali deliberativni proces predstavlja svojevrsnu garanciju da su svi argumenti uzimani u obzir i razmatrani na fer način. Na taj način raste legitimnost postignutih dogovora, jer oni nisu rezultat samo pregovora interesnih grupa. Podsticanje javne perspektive o javnim pitanjima rezultat je deliberativne demokratije koja upozna je građane i sa opštim dobrom, jer ima za cilj prevazilaženje individualnih interesa odnosno uvažavanje različitosti mišljenja i različitih društvenih grupa. Promovisanje međusobnog uvažavanja u procesu donošenja

⁶ Arrow je „dokazao da ne postoji mehanizam za sabiranje preferencija koji zadovoljava set naizgled neškodljivih uslova. Time je dovedena u pitanje demokratska procedura donošenja odluka. (...) Erouova teorema pokazuje da, pod pretpostavkom individualne racionalnosti, za glasače kojima su ponuđene tri ili više različite alternative ne postoji sistem glasanja koji bi omogućio da individualni poredak preferencije pretvorimo u kolektivni poredak, koji bi takođe bio racionalan, a koji bi zadovoljio četiri sledeća kriterijuma: univerzalni domen, slaba Pareto optimalnost, nezavisnost od irelevantnih alternativa, nepostojanje diktatora” (Janković, 2012: 31-32)

odluka omogućeno je onom osobinom deliberacije koja naglašava da se i u suprotnim stavovima mogu prepoznati različite vrednosti i možemo promeniti mišljenje, a ako ne, ono barem poštovati neistomišljeničke argumente. Najzad, mogućnost ispravljanja grešaka napravljenih u prošlosti omogućeno je deliberativnom demokratijom, jer nudi stalno preispitivanje donetih odluka i spremnost da se greške priznaju (Janković, 2012a: 189-190).

Deliberativna demokratija se fokusira na proces formiranja preferencija i promišljanja, a ne samo na ishod. Dok participativna demokratska teorija ističe inkluzivnost kao uslov efikasnosti i legitimiteta, deliberativna teorija ističe značaj javne rasprave. Deliberativna demokratija ima i emancipatorski potencijal. Naime, deliberativno pravilo o uzajamnom priznavanju i poštovanju i relevantnosti argumenata, kao i o jasnoći korištenog jezika (zahtev da se o datom pitanju raspravlja na način koji je razumljiv svima), omogućava kritiku *status quo*, jer potlačene grupe retko dobijaju priliku da se sa politikom koja im se prezentuje upoznaju na pristupačan način (a ne rečnikom koje razume samo elita ili visokoobrazovani). Dalje, s obzirom na to da prevladava samo snaga boljeg argumenta, ovo ima potencijal da otkrije nekonzistentne tvrdnje, osnažujući potlačene i građane na dnu društvene lestvice da jasno ukažu na nedoslednosti političkih lidera (Savić, 2012). Iako i agregativna demokratija poseduje određene prednosti, kao što je dovođenje do konačnih rezultata, što nije zanemarljivo kada postoji problem moralnog neslaganja i u tom slučaju koristi neproblematične procedure za ostvarivanje konačnih odluka, „agregativni model ne nudi procedure pomoću kojih mišljenje građana o raspodeli moći može biti promenjeno, ne pruža nijedno sredstvo pomoću koga bi građani mogli da provere metode koje se koriste i ne tretira sve vrste preferencija podjednako - prednost imaju one preferencije koje se bolje uklapaju u ekonomske kategorije, pre nego one koje izražavaju nesamerljive vrednosti” (Janković, 2012a: 191).

Međutim, deliberativna demokratija je daleko od idealnog rešenja za problem moralnog neslaganja. U praksi se često dešava da slaganje i dogovor ne mogu da se postignu, pa je i deliberativna demokratija koja teži konsenzusu često primorana da potegne za glasanjem, što nije procedura koja je inherentna procesu deliberacije. Pored toga, eksplicitni princip deliberativne demokratije jeste princip reciprociteta, koji podrazumeva nužnost da građani prihvate da postoje validna moralna neslaganja (prihvatanje tzv. razumnog pluralizma), da poštuju i uvažavaju druge i prihvate različitost. Iako ovo zvuči utopijski, zagovornici deliberativne demokratije tvrde da čak i kada je postizanje saglasnosti nemoguće, „deliberacija opet ima veće šanse od drugih metoda da dovede do postizanja dogovora u budućnosti i da unapredi međusobno poštovanje među sukobljenim stranama. (...) i u tim slučajevima, međusobno poštovanje ohrabruje građane da razmotre osnovanost pozicije svojih protivnika, pre nego da pokušavaju da ih objasne kao nepovoljne, obmanjujuće i manje vredne” (*Ibid*: 193).

Na ovom mestu ključni su određeni problemi koji se mogu javiti u samoj deliberaciji. Naime, polarizacija grupe može biti problematična, gde se može dogoditi da manji broj diskutanta govori kvalitetno, dok veći broj samo potvrđuje ono što su čuli, a da pritom ili to ne misle ili čak nisu sigurni ni šta misle. Tu je i problem tzv. „Elbinovog

paradoksa”, prema kojem pojedini članovi toliko mogu bili neskloni sučeljavanju mišljenja ili diskusiji da će najpre glasati za prvo ponuđeno rešenje, čak i ako je ono na dnu njihove liste preferencija (Šoć, 2016: 933). Još jedan od problema koji se deliberativnom procesu nameće jeste i onaj koji se tiče odnosa deliberativne demokratije i legitimiteta.

John Parkinson u ovom pogledu izdvaja dva problema. Prvi se odnosi na problem motivacije diskutanata odnosno učesnika deliberacije. Naime, zašto bi neko uopšte želeo da učestvuje u deliberativnoj raspravi ako bi morao da svoje lične motivacije, verovanja i interese ostavi po strani. Štaviše, ukoliko bi se ovaj argument do kraja razvio, odnosno ako bismo pre deliberacije uslovili građane da svoje partikularne interese ostave po strani, otvara se pitanje da li su stavovi koje su učesnici zastupali njihova iskrena verovanja, a ukoliko nisu, kako bismo onda deliberativne odluke mogli nazvati legitimnim. Drugi problem je ono što Parkinson naziva tzv. *scale problem*, koji uključuje dve tvrdnje: „1) odluke koje su donesene u okviru deliberativnog procesa su nelegitimne za one koji su izvan deliberativnog foruma, 2) uključivanjem više ljudi u deliberativni forum dolazi do opadanja kvaliteta deliberacije” (Arsovski, 2019: 121). Rešenje za ovaj problem Parkinson pronalazi u predstavničkom modelu deliberacije, posredstvom mini foruma koji bi bili deo šireg deliberativnog sistema sa kojim bi komunicirali, razmenjivali informacije i postojao bi povratni uticaj. Drugim rečima, bazična deliberacija se krije u malim forumima, a širi deliberativni sistem je poligon aktivizma, retoričkih oruđa i ostalih oblika ispoljavanja mišljenja. Kao jedini legitimni odabir predstavnika Parkinson priznaje direktan izbor predstavnika (kroz deliberativni proces), premda je svestan da se u praksi može dogoditi i da organizatori deliberativnog procesa selektuju predstavnike na osnovu određenih kriterijuma. Sami učesnici deliberacije imaju ulogu delegata ili poverenika (za razliku od delegata, poverenici mogu da donose odluke i stvaraju argumente u raspravi po sopstvenom nahođenju).⁷

Iz svega navedenog, jasno se nazire najveći problem ideje deliberativne demokratije – ovaj ideal zvuči izvodljiv jedino u malim društvima u kojima je takva vrsta interakcije, koju zahteva deliberativna demokratija, moguća. Mini forumi nisu jedino rešenje koje teoretičari deliberativne demokratije predlažu, javljaju se tu i kao ideje češće deliberativne ankete (*deliberative polls*), uvođenje „deliberativnog dana” ili „deliberativnog vikenda” koji bi se redovno održavali (Janković, 2012). Ipak, najvažniji problem možda nije ni to na koji način sprovesti deliberaciju, već u tome što se u neoliberalnom obliku kapitalizma odluke donose kao proizvod sleđenja interesa bogatih i moćnih, pa pre možemo govoriti o oligarhiji nego o demokratiji uopšte. Drugačije, „formalna demokratija, zasnovana na narodnom suverenitetu i

⁷ Parkinson smatra da deliberativna demokratija „najbolje funkcioniše kroz poverenički model predstavnštva, budući da je jedino kroz ovaj model može održati jedna od suštinskih pretpostavki deliberativne demokratije – promena preferencija učesnika. (...) naglašava da je rešenje problema legitimiteta deliberativne demokratije u tome što, budući da ne postoje čisti poverenici i delegati, predstavnici mogu imati oba svojstva, dakle biti istovremeno i poverenici i delegati. (...) Pretpostavka je da bi argumenti, koji su ubedili manju grupu predstavnika u okviru manjeg foruma, trebalo da ubede i širu grupu u okviru šireg foruma” (Arsovski, 2019: 125).

opštem pravu glasa, u najboljem slučaju, tek delimično može ograničiti stvarnu moć vlasnika kapitala i njihovih naslednika, a u najgorem, to ne može učiniti” (Bakić, 2019: 54).

4. PREKARIJAT I DELIBERATIVNA DEMOKRATIJA

Ako se sada vratimo sa ovog kratkog izleta, svakako nedovoljnog i za potrebe ovog rada ovlaš prikazane teorije deliberativne demokratije, dolazimo do pitanja na koji način Guy Standing u deliberativnoj demokratiji vidi nadu za bolju budućnost prekarijata. Ovaj britanski ekonomista podseća da su procesi komodifikacije u neoliberalnom ključu zašli u sve društvene sfere i sisteme, uključujući i komodifikaciju politike, političara i onoga što naziva stanjivanjem demokratije (*thinning of democracy*).⁸ Ovo „stanjivanje” vodi ka nekoj vrsti rastresite demokratije, gde primećujemo opadanje učešća građana u političkim aktivnostima, političku apatičnost mladih, sužavanje sfera demokratskog upravljanja (prenošenje kontrole iz sfere političkog odlučivanja u sferu kontrole od strane stručnjaka ili interesa koji favorizuju ekonomski moćne grupe), komodifikaciju politike kao zanimanja (gde političar nije više predstavnik glasa naroda ili neke društvene grupe već mu je cilj da bude izabran ne bi li započeo karijeru koja će mu doneti novac). U takvoj konstelaciji stvari, prekarijat je *nepripadajući*⁹ ne samo u građanskim pravima ili u ekonomskoj sferi, na tržištu rada, već i u političkom podsistemu. Prekarijat ne oseća odanost starim socijaldemokratskim partijama, a sumnjičav je prema konzervativnim strankama koje zastupaju interese elite i salarijata. Kao što su ekonomski nomadi na tržištu rada, tako su mu uskraćena delotvorna politička prava jer ga niko ne reprezentuje u političkoj sferi. Parola „hleba i igara” dostigla je svoju savremenu manifestaciju izbeumljene i stalne potrage za zaposlenjem i zabavljanjem ispred malih ekrana. Ishod je oličen u sindromu deficitarne kolektivne pažnje, što sa sobom povlači rizik da prekarijizovani umovi budu zavedeni atavističko-populističkim narativima neofašističkih demagoga.

Imajući to u vidu, Standing smatra da se rešenje krije u deliberativnoj demokratiji. Preciznije, ovaj autor navodi tri zahteva koja su u uskoj vezi sa deliberativnom demokratijom. Prvi zahtev je za uvođenjem demokratskih principa regulacije zasnovanih na vrednostima profesionalne mobilnosti, solidarnosti i ravnopravnosti,

⁸ Većina savremenih politikologa se slaže u proceni da je demokratija XXI veka u krizi, no ono oko čega se razmimoilaze jeste procena da li je po sredi prolazna kriza ili je signal da je predstavnička demokratija deo prošlosti, jer su političke stranke sve više društveni akteri koji vladaju, namesto reprezentacije stanovništva (Bakić, 2019: 52-53).

⁹ Prekarijat čine tri velike grupacije: jednu sačinjavaju nekadašnji pripadnici radničke klase, koji su „skliznuli” u prekarijat, drugu mladi nezaposleni i „prekvalifikovani”, a treću tzv. nepripadajući građani (*denizens*). Pripadnici poslednje grupe imaju znatno ograničeniji opseg prava od građana, svi oni koji ne uživaju neka od osnovnih građanskih prava: jednakost pred zakonom, pravo na zadovoljenje kulturnih, socijalnih (socijalna zaštita, penzije, zdravstvena nega), ekonomskih (pravo da naplate svoj rad), političkih (pravo glasa i učešće u političkom životu zajednice) potreba. Nepripadajući građani su „preklinjući”, mole za usluge i bilo kakve pogodnosti, a posebnu grupu nepripadajućih čine migranti (Marković, 2020; Standing, 2011)

gde bi glas prekarijata bio uključen u svaki aspekt upravljanja radom. U prevodu to bi značilo kombinovanje slobode udruživanja i deliberativne demokratije. Drugi zahtev odnosi se na, kako sam Standing kaže dok ne bude prekasno, uvođenje glasova obespravljenog prekarijata u agende državnih socijalnih politika, koje trenutno predstavljaju samo oblik socijalnog inženjeringa. Treći zahtev ima za cilj jačanje i ekonomske sigurnosti i deliberativne demokratije. Hronična prekarnost dovodi do brojnih psiholoških posledica, uključujući i gubitak osećaja za druge i solidarnosti. Rešenje se krije u pružanju minimalne ekonomske sigurnosti građanima, kroz koncept univerzalnog bazičnog dohotka. Iako je univerzalni bazični dohodak¹⁰ građansko pravo i kao takvo je bezuslovno i univerzalno, Standing ipak uvodi jedan, prema njegovim rečima, moralni uslov. Naime, prilikom registracije za ostvarivanje prava na univerzalni bazični dohodak, svaki pojedinac bi morao da potpiše saglasnost gde izražava moralnu obavezu da glasa na nacionalnim i lokalnim izborima i da učestvuje na najmanje jednom lokalnom sastanku svake godine. Opravdanje za ove zahteve Standing pronalazi u nedostatku promišljene demokratije, te u implementaciji deliberativne demokratije iznalazi sredstva za prebacivanje vremena sa rada, potrošnje i zabave na političku, građansku i kulturnu participaciju (Standing, 2011a, 2012).

Standing tvrdi da su prekarijatu potrebni oživljena javna sfera i sigurniji javni prostori u kojima bi se mogao okupljati i razvijati „javno građansko prijateljstvo”. Govoreći o javnoj sferi kao prostoru koji bi prekarijat trebao reaktualizovati, Standing se vraća Habermas-u, koji je još u drugoj polovini prošlog veka razradio pojam javne sfere.¹¹ Iako je Habermas-ovo gledište, kaže Standing, prožeto nostalgijom i žalom zbog fragmentacije javne sfere, ovaj nemački teoretičar je u masovnim medijima, državi socijalnog staranja, te podriivanju parlamentarnih elemenata demokratije od strane političkih partija, video razlog za „smrt” javne sfere. Habermas-u nedostaju londonski kafići, pariski saloni i nemački razgovori za stolom iz XVIII veka, a Standing upravo u modernim kafićima, pabovima, Internet kafeima i društvenim mrežama nalazi delberativni deficit. Dok Habermas u

¹⁰ Osnovne karakteristike univerzalnog bazičnog dohotka su da je reč o dohotku koji je novčani, koji je bezuslovno, daje se u unapred određenom iznosu i u jasno utvrđenim vremenskim intervalima, univerzalan je u smislu da se ga država svim građanima bez obzira na njihov materijalni položaj.

¹¹ „Habermas je definisao javnu sferu kao virtuelnu ili imaginarnu zajednicu koja ne postoji nužno u jasno omeđenom fizičkom prostoru. U svojoj idealnoj formi javna sfera je sačinjena od privatnih lica, okupljenih kao javnost, koja artikulišu potrebe društva. Kroz okupljanje i dijalog javna sfera generiše mišljenja i stavove koji afirmišu ili izazivaju, a stoga i utiču na oblikovanje političke moći, upravljanje državom i kreiranje praktičnih politika. Idealno, javna sfera je izvor javnog mišljenja kojim se daje legitimitet i usmerava delovanje demokratske vlade koja upravlja državom. Habermas je pratio njen razvoj od 17. i 18. veka kroz pojavu kafea, literarnih i drugih udruženja i dobrotvornih organizacija, a posebno je istakao značaj pojave novina i štampe. Kroz javnu sferu dat je glas onim delovima društva koji do tada nisu bili uključeni u pitanja upravljanja. Za Habermasa uspeh javne sfere zasnovan je na racionalno-kritičkom diskursu, u kome su svi učesnici jednaki, a komunikacija se vrednuje na osnovu valjanosti iznesenih argumenata” (Radović, Sitarski, 2007: 9-10). Iako Habermas koristi pojam javna sfera, ideja potiče od tada zapostavljane i zaboravljane Marx-ove konceptualizacije novina kao „trećeg elementa” koji posreduje između političkih autoriteta (kao „prvog elementa”) i civilnog društva (kao „drugog elementa”) i koji ima sposobnost da transformiše partikularne interese u zajedničke (v. Splichal, 2014).

internetu vidi anarhični talas usitnjenih komunikacija koji fragmentišu javnu sferu,¹² Standing prekarijatu nudi trenutno fragmentiranu javnu sferu, ali u njoj iznalazi potencijalni poligon za borbu u kojoj deliberativna demokratija može biti oživljena (Standing, 2011: 180).

Ovaj britanski ekonomista je svestan da deliberativna demokratija zahteva aktivno učešće građana, debatu, kontakt, slušanje i razmišljanje, a rasejani čovek prekarijata u hroničnoj potrazi za poslovima jednostavno nema ni vremena ni kapaciteta za tako nešto. *Online* prostor može biti dobar za začetke deliberativne demokratije, ali i Standing je pri stavu da živu reč i fizičko prisustvo u javnim deliberacijama virtuelni prostor ipak ne može da zameni. S obzirom na to da su istraživanja pokazala da ekonomska sigurnost podstiče altruizam, solidarnost i tolerantnost, u tome pronalazi još jedan od argumenata koji bi išao u prilog tezi uvođenja univerzalnog bazičnog dohotka. Stoga vredi razmisliti o jednoj privremenoj varijanti grantova za univerzalni bazični dohodak, koja bi, prema Standingovom mišljenju, bila jedna od brana magnetne privlačnosti populizma za prekarijat. Svako ko bi dobio univerzalni bazični dohodak, moralno bi se obavezao da će glasati na nacionalnim i lokalnim izborima i da će učestvovati u najmanje jednom lokalnom sastanku godišnje, sazvanom za raspravu o aktuelnim političkim pitanjima. Takva obaveza ne bi trebalo da bude pravno obavezujuća, uz sankcije, već bi to samo bilo priznanje građanske odgovornosti. No, čak i bez moralne obaveze, univerzalni bazični dohodak bio bi instrument za podsticanje deliberativne demokratije (Standing, 2011: 180-182).

Kriza liberalne demokratije jasno se očitava u tome što prekarijat ne vidi nijednu političku opciju koja ga reprezentuje. Deliberativna demokratija zahteva javne prostore, u kojima se žalbe građana mogu artikulirati i međusobno deliti, što će voditi ka novim političkim predlozima i ponovnom rađanju kolektivne akcije, namesto pukog diskursa o otporu. U tom pogledu, prekarijatu su potrebna dodatna sredstva u vidu univerzalnog prihoda, ne samo kako bi uvećali svoj nizak prihod, već i kako bi se suprotstavili dominantnim medijskim diskursima koje kreira plutokratija (Standing, 2015). „Prekarijat mora najviše da dobije od deliberativne demokratije. To je put nazad do klasne, a ne komodifikovane politike, i način za borbu protiv utilitarnog konsenzusa. Stanjivanje demokratije (*thinning democracy*) znači da prosečan birač postaje stariji i konzervativniji, a naprednjaci¹³ i skeptici postaju razočarani i odvojeni. Iako postoje dobri razlozi za nezadovoljstvo, ono ide naruku neoliberalima. Stavovi manjina postaju većinski glasovi. Jačanje demokratije je progresivni imperativ. Ukratko, deliberativna demokratija mora biti ponovo izmišljena za dvadeset i prvi vek. Glas prekarijata mora biti ojačan, ako želi da se oživi progresivna politika” (Standing, 2014: 518).

¹² Za Habermas-a, Internet nije sredstvo koje će doprineti kvalitetnijim diskusijama u javnoj sferi. Naime, on smatra da u nekim autoritarnim društvima *online* komunikacija može biti dobra kao kontrateža cenzurisanoj društvu, ali u slučaju liberalnih demokratija Internet samo fragmentiše „politički fokusirane masovne publike na veliki broj izolovanih tematskih publika” (Habermas, 2006: 423).

¹³ Alternativni naziv koji Standing koristi za tzv. „kreativni” prekarijat, koji čine mladi, „prekvalifikovani” pojedinci na tržištu rada.

5. PREKARIJAT, AGONISTIČKA DEMOKRATIJA I LEVI POPULIZAM

Belgijska politička teoretičarka Chantal Mouffe zalaže se za „iskorišćavanje” savremenog populističkog talasa. Ona govori o populizmu, ali pojam koristi kao političku strategiju za ostvarivanje ideala agonističke demokratije. Naime, ova teoretičarka veruje da kriza savremene neoliberalne hegemonije pruža priliku za uspostavljanje novog (više) demokratskog poretka i da tu priliku treba da iskoriste levo orijentisani društveni akteri, te da upravo retorikom levog populizma vrata glasače koje je desni populizam sebi privukao.¹⁴ Mouffe se još sredinom osamdesetih godina sa argentinskim teoretičarem Ernesto Laclau-om zalagala za koncept radikalne demokratije. Preciznije, njena misao se kretala od zalaganja za radikalnu demokratiju, preko zalaganja za agonističku demokratiju, pa do zagovaranja prednosti levog populizma.

Za nas je bitno primetiti da je Mouffe kroz koncepte radikalne, a posebno agonističke demokratije, zapravo kritikovala deliberativnu demokratiju, u kojoj pojedini teoretičari vide spas za prekarijat. Kritika deliberativne demokratije, kao i tzv. Trećeg puta, počiva na tome da teoretičari deliberativne demokratije zaboravljaju da je antagonizam inherentno političko obeležje, te da ne možemo ignorisati suprotstavljenost i sukobe u političkom polju, težeći pritom nekom zamišljenom (utopijskom) konsenzusu i dogovoru, dok postoji pluralnost društvenih razlika koje se opiru konsenzusu. „Pozivanje tradicionalne politike na konsenzus, umnost, zajednicu, običajnost itd. služi prigušivanju imanentne konfliktnosti moderne demokratije, što ima za posledicu ideološku funkciju skrivanja odnosa dominacije i potiskivanja disonantnih glasova (...) Radikalna demokratija, međutim, ukazuje na trajnu paradoksalnu situaciju liberalne demokratije, u kojoj se nametnuti konsenzus oko prava nužno konfrontira sa pravom na disenzus u demokratskom sistemu” (Sládeček, 2010: 66, 72; v. Koljević, 2018).

Radikalna demokratija nije samo prihvatanje društvenih antagonizama i različitosti, već podrazumeva da bi društveni odnosi koji počivaju na ugnjetavanju trebalo da budu vidljivi, pregovarani i izmenjeni. Posledica zapostavljanja antagonizama u političkom polju jeste okretanje birača ka kreiranju kolektivnog identiteta koji se centrira oko ksenofobije, nacionalizma i religije. Koncept agonističke demokratije podrazumevao bi ne brisanje razlike između „nas” i „njih”, već transformaciju ovog neprijateljskog odnosa u odnos legitimnih protivnika ili suparnika (*adversary*). „Umesto ranijeg obrasca svođenja svih borbi na jednu - klasnu dimenziju, uvažava se

¹⁴ Mouffe je jedna od predstavnika antiesencijalističkog stava o političkim identitetima, koji pretpostavlja da glasači nisu „prirodno” levo ili desno orijentisani, odnosno da to nije stvar nekakve nužnosti, već da se radi o političkom činu artikulacije političkih identiteta. „Muf već desetak godina tvrdi kako je ekstremna desnica prva reartikulisala političke identitete onih osiromašenih, zapostavljenih pa i nepredstavljenih koji bi, da je postojala kredibilna leva opcija koja im se obraćala, trebalo pre da budu glasači levice. U tom smislu, može se pre govoriti o vraćanju levih birača umesto o osvajanju desnih birača. (...) Ona dodaje da zaista postoje ljudi koji se u potpunosti slažu i dele reakcionarne vrednosti ovih partija ili pokreta, ali da postoje oni koji su uz njih samo zato što im se niko drugi ne obraća” (Đorđević, 2018: 24).

da će među različitim demokratskim pokretima postojati razlike kao i da neće svi na isti način biti u odnosu podređenosti i ugnjetavanja prema trenutno hegemonom poretku¹⁵. Međutim, oni mogu da uspostave saradnju u vidu lanaca ekvivalencije koji će važiti u određenom strukturalnom kontekstu u kom su ovi pokreti deo zajedničke borbe, protiv zajedničkog neprijatelja, i za zajednički kontrahegemonijski projekat” (Đorđević, 2018: 15).

Prema rečima Chantal Mouffe, „populistički trenutak” radikalna desnica je već iskoristila, „vraćajući” politiku narodu, a sada je red i na levicu da iskoristi talas populizma kao deo svoje političke strategije kako bi „politički reartikulisala one glasače radikalne desnice koji su joj se okrenuli kada je radikalna desnica preuzela socioekonomske teme levice, teme koje su socijaldemokratske i socijalističke partije zapustile svojim saučesništvom u prihvatanju postpolitičkog konsenzusa i neoliberalne hegemonijske formacije. Ova strategija treba da omogući dolazak na vlast i borbu za demokratiju na nacionalnom nivou uz koaliciju levice na evropskom nivou. Da li će ovo reafirmisati demokratiju ili postdemokratiju skrenuti ka autoritarizmu, zavisiće od toga ko će uspeti da hegemonizuje neispunjene zahteve naroda izazvane socio-ekonomskim tektonskim promenama i na koji način će se izgraditi narod od ovih neispunjenih zahteva” (*Ibid*: 22).

Politikološkinja Biljana Đorđević upozorava na dve opasnosti koje sa sobom nosi levopopulistička praksa. Prva opasnost krije se u kombinaciji vertikalizma partije i horizontalizma pokreta, tj. u „odnosu delovanja vođstva i participacije članova”, posebno kada pokret postane brojčano veliki. Chantal Mouffe ipak ne vidi problem u ulozi vođstva, jer za nju je odnos u desnopopulističkim pokretima između vođa i članova autoritaran, ali to ne mora uvek biti slučaj. Drugim rečima, Mouffe se u pogledu položaja vođa levopopulističkih pokreta zalaže za njihovu poziciju „prvog među jednakima”. Drugi izazov na koji Đorđević upozorava tiče se osvajanja vlasti. Naime, prema njenim rečima, Mouffe se ne bavi „alternativnom kontrahegemonijskom formacijom u odnosu na neoliberalizam”, već samo postulira ideju o neophodnosti upotrebe levog populizma kao strategije za postizanje agonističke demokratije, dok je univerzalni izgovor to da je „posao demokratskih aktera na terenu, a ne posao teoretičara koji može biti optužen da nameće razrađeni plan koji zapravo treba da bude rezultat artikulacije između konkretnih neispunjenih zahteva” (*Ibid*: 26-28).

Da bi se konstruisao novi (kontra)hegemonijski poredak, leвица bi morala ponuditi alternativu desničarskom diskursu, a s obzirom da je ovaj omeđen na nacionalno, čini se da je alternativa moguća jedino ukoliko leвица (ili levice?) prevaziđu nacionalne okvire sopstvenih država. Ukoliko leвица ostaje samo u nacionalnim okvirima, neretko se može obresti u zamci da se zalaže za jednakost u jednom polju (recimo, socijalno-ekonomsku jednakost), a da istovremeno podriva različitost u drugom polju (recimo, u kulturno-identitetskom ili rodnom). Štaviše, onda bismo se

¹⁵ „Politika hegemonije je politika koja teži da konstituiše društveni poredak - bilo da uspostavi novi poredak oko novih principa (mada ništa nikada nije u potpunosti novo jer se ne počinje ispočetka) ili da se odbrani stari režim” (Đorđević, 2018: 19).

molgi zapitati da li i dalje govorimo o levisi. Stoga ono što preostaje jeste jedino globalna levis. Dosadašnja istorija pokazuje da teret kriza uvek završi na plećima nerazvijenih zemalja u globalnom kapitalistićkom sistemu, a rezultat je povećanje društvenih nejednakosti. Pored toga, kada je transnacionalna kapitalistićka klasa dobro i globalno organizovana, nemoguće je boriti se protiv iste zarobljen u nacionalnim okvirima (v. Vulećić, 2013).

U tom ključu italijanski aktivista i esejista Alex Foti zagovara ideju prema kojoj bi prekarijat postao jezgro novog transnacionalnog politićkog pokreta, a koji bi se suprotstavio desnim politićkim pokretima i partijama (i njihovim demagoško-populistićkim diskursima). Međutim, Foti kaže da bi oslanjanje prekarijata na tradicionalni levićarski diskurs (koji naziva komunistićkim i „crvenom levisom”) bilo jednako loše, s obzirom na to da stara levis nema šta da ponudi osim uspomena na borbu radnićke klase XX veka u današnjim industrijskim pustošima (*industrial wastelands*). Razlog u odbacivanju mogućnosti da dosadašnja levis okupi prekarijat Foti pronalazi u viđenju levice kao nesposobne da se obrati, pre svega mladom, prekarijatu. Levis se „instinktivno” zalaže za radnike koji rade puno radno vreme i penzionere i njihove interese stavljaju pre potreba dominantno mladog prekarijata, koji su zapravo budućnost društava. Stoga Foti iznosi stav da je čak „levis okrenula leđa budućnosti”, te namesto progresivne snage postala konzervativna, sa vrlo ogranićenom sposobnošću da razume savremeno umreženo društvo.

To ne znaći da ovaj, pre svega aktivista, odbacuje znaćaj marksistićke misli i posebno razumevanja kriza, u kojima se kapitalizam nalazi: „sve dok postoji kapitalizam, Marks i marksistićka misao ostaće relevantni u XXI veku (...) Marksisti gledaju sa visine na prekarijat i potajno se nadaju nemogućem povratku u 1970-te. Želeli bi da vrata istoriju u vreme pre sopstvenog poraza od neoliberalizma i posledićnog rušenja sveta koji je iznedrila Ruska revolucija. Međutim, Će Gevara neće ustati iz mrtvih, a Sandinisti (nikaragvanski Sandistićki front nacionalnog oslobođenja, koji je dobio naziv po socijalistićkom revolucionaru Augustu Sandinu, prim. prev.) je sada samo naziv albuma Kleša (rok grupa The Clash koja je početkom 1980-ih objavila album Sandinista, prim. prev.). Crvena levis umire, a Velika recesija je nije uskrsnula. U stvari, što duže komunistićki leš ostane nepokopan (da pozajmim Bifoovu metaforu), to će proces pobeđe nad nejednakostima i oligarhijom biti teži” (Foti, 2017: 119). Foti prekarijatu predviđa borbu za radikalnu demokratiju u XXI veku, kao što je nekada proletarijat vodio borbu za emancipaciju u XX veku. No da bismo došli do te stepenice, nužno je da usvojimo novu „perspektivu rada”, a prekarijat bi u svoj ideološki arsenal trebalo da uvrsti populizam, feminizam i envajormentalizam.

Rećju, Foti deklarativno ne odbacuje levo orijentisano ideološko usmerenje, već samo kao periferne pojmove koje socijalistićka ideologija treba da usvoji podvlaći feminizam i envajormentalizam, uz upotrebu populizma kao politićku strategiju i politićki stil. Ipak, Foti nema antikapitalistićko usmerenje, te ukoliko primenjujemo kriterijum sadržinskog pristupa razlikovanja levice i desnice (v. Bakić, 2019), u najmanju ruku njegovo levićarsko usmerenje je upitno. To se najoćitije vidi iz sledećeg izvoda: „I preokret neoliberalne nejednakosti i poraz nacionalistićkog populizma zahtevaju da se dogode ogromni sukobi koji ukljućuju masovnu,

populističku mobilizaciju da bi bili postignuti. Imajte na umu da su oni neophodni samo za ukidanje neoliberalizma, a ne kapitalizma na veliko. (...) alternative koje su trenutno dostupne sastoje se od izbora između reforme i reakcije, a ne između reforme i revolucije. Ono što prekarijat može da postigne, kroz svoje borbe i revolucije, jeste konačni poraz neoliberalizma i petrokapitalizma, te povratak progresivnom kreiranju socijalne i ekonomske politike. *Ne može srušiti sam kapitalizam* (podvukla A.M.). Može da sahrani neoliberalizam, i hoće. Da bi se to postiglo, otpor vođen prekarijatom moraće da pobedi reakcionarne snage koje se trenutno šire Evropom i Amerikom, a koje imaju jednake šanse da prevladaju u haosu stvorenom krizom neoliberalizma. (...) Posle Drugog svetskog rata, država blagostanja i socijaldemokratija su se pojavile kao odgovor na razarajuća sećanja na Veliku depresiju i rat. Sada, u svetlu velike recesije i suočenih sa klimatskim promenama, informaciona demokratija i ekološki populizam bi trebalo da se koriste za redefinisanje granica između pojedinca i tržišta” (*Ibid*: 48)

6. ZAKLJUČAK

Promišljanje odnosa demokratije i kapitalizma, kao i promišljanja o različitim oblicima demokratije, predmet su brojnih akademskih spisa. Cilj ovog rada nije bio da prikaže sve dosadašnje teorije o promišljanju demokratije, to niti je neophodno niti obim ovog rada dozvoljava. No, cilj ovog rada bio je značajno skromniji – da otvori pitanja i mogućnosti novih uglova promišljanja savremene demokratije, a posebno o odnosu demokratije i prekarijata, kao nove društvene grupacije na istorijskoj sceni XXI veka.

Prekarijat odbacuje političke agende XX veka - socijaldemokratija koja je iznedrila državu socijalnog staranja prekarijatu nudi povratak u prošlost, a ne shvata da je u svojoj srži prekarijat otuđen od prošlosti.¹⁶ Premda prekarijat nema političku reprezentaciju, bilo u nekoj partiji ili pokretu, to ne znači da je on apolitičan. Prema rečima Alex Foti-ja, prekarijat možda nije 99% već 15% do 25% radno aktivnog stanovništva, ali ni industrijska radnička klasa nije nikada činila više od trećine stanovništva, no politička i socijalna agenda ovog društvenog aktera je ipak prožela celu društvenu strukturu industrijskih društava. Drugim rečima, emancipacija radničke klase uspeła je da otvori vrata veće jednakosti u društvima generalno. Stoga je na prekarijatu da u ovom veku postigne potpunu emancipaciju od političke i socijalne inferiornosti, te da postane od klase po sebi klasa za sebe (Foti, 2017: 42). Foti prekarijatu predviđa borbu za radikalnu demokratiju u XXI veku, kao što je nekada proletarijat vodio borbu za emancipaciju u XX veku. No da bismo došli do te stepenice, nužno je da usvojimo novu „perspektivu rada”, a prekarijat bi u svoj ideološki arsenal trebalo da uvrsti populizam, feminizam i envajormentalizam (*Ibid*: 119).

¹⁶ Kao ilustrativni primer Standing navodi jedan od grafito pokreta *Indignados*, koji je glasio „Najgora stvar bi bila da se vratimo staroj normalnosti” (*The worst thing would be to return to the old normal!*).

Kao jedan od najvećih zadataka koji je pred prekarijatom jeste da prevaziđe svoju, kako je Guy Standing naziva, „primitivnu fazu pobune” koju je započeo talasom protesta u svetu 2011. godine. Ovaj autor veruje da prekarijat kao društvena grupacija zna protiv čega se bori, ali da još uvek nije postao klasa za sebe koja bi bila nosilac istinskih promena. U tom smislu Standing upozorava i na značaj jezika i diskursa koji se koriste u javnom prostoru. Naime, jedno od velikih dostignuća neoliberalne ideologije jeste i jezička hegemonija kojom je ovladao socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim diskursom. Kao jedan od najvećih izazova, pa i neophodnog uslova promene, jeste kreiranje nove poželjne vizije budućnosti i novog diskursa napretka kroz kolektivno delanje. On ne veruje da bi „revolucionarni” diskurs bio od prevelike pomoći, jer je opterećen balastom prošlosti i događajima koji su se vezivali za ovaj diskurs u protekla dva stoleća. Ujedno, ne treba da bude ni „reformistički”, jer bi se njime samo očuvao *status quo*. Zapravo, da bi bio delatan, prekarijat bi morao da bude transformativan i to prvenstveno u pogledu spoznaje da globalni tržišni neoliberalni sistem zahteva drugačiji sistem distribucije resursa (Standing, 2015).

Međutim, s obzirom na to da su revolucionarni pokreti oni koji su usmereni prema radikalnim promenama kapitalizma kao društveno-ekonomske formacije u potpuno novi sistem, a reakcionarni pokreti su oni koji su usmereni ka promenama koje svoje ideale nalaze u prošlosti, Standingu se ne može pripisati ideja da prekarijatu daje revolucionarni (premda on to sam i priznaje) niti reakcionarni potencijal. Isto tako, iako tvrdi da se ne zalaže za „reformu” već „transformaciju”, zapravo je reč samo o reformaciji kapitalističke regulacije društvenih odnosa, koja bi zamaskirala protivrečnosti kapitalizma (a koje je neoliberalizam samo ogolio). Svaki na svoj način, i Guy Standing i Alex Foti su u biti prokapitalistički orijentisani, no to ne znači da ne bi trebalo uvažavati smelost da u savremenom neoliberalizmu uopšte govore o mogućnosti i delatnom potencijalu prekarijata, bilo da je reč o deliberativnoj, radikalnoj ili agonističkoj demokratiji.

LITERATURA

- (1) Anton, M. (2017). The Future of Liberal Democracy. *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, Vol. V, Issue 2, pp. 1-5. <https://10.4172/2332-0761.1000267>
- (2) Arsovski, D. (2019). Deliberativna demokratija i legitimitet. *Theoria* 1, 62, str. 119-132. <https://doi.org/10.2298/THEO1901119A>
- (3) Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica 1945-2018*. Beograd: Clio.
- (4) Derado, A. (2014). Populizam i kriza demokracije. *Amalgam*, Vol.6-7, No.6-7, str. 19-36.
- (5) Đorđević, B. (2018). Agonistički pristup raspravama o budućnosti demokratije u Evropi. *Humanističke studije*, No.4, str. 9-30.
- (6) Foti, A. (2017). *General theory of the precariat*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.
- (7) Habermas, J. (2006). Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? The Impact of Normative Theory on Empirical Research. *Communication Theory*, 16, pp. 411–426. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2006.00280.x>

- (8) Hobsbaum, E. (2002). *Doba ekstrema: Kratka istorija dvadesetog veka 1914-1991*. Beograd: Dereta.
- (9) Janković, I. (2012). Deliberativna demokratija – istorija jedne ideje. *Theoria* 2, 55, str. 21–52. <https://10.0.8.250/THEO1202021J>
- (10) Janković, I. (2012a). Deliberativna demokratija i problem njene praktične primene. *Filozofija i društvo*, Vol. XXIII, No. 2, str. 187-202. <https://10.0.8.250/FID1202187J>
- (11) Jovanović, N. (2014). Na ivici izborne demokratije: Srbija posle izbora 2014. godine. *Sociološki pregled*, Vol. XLVIII, No. 4, str. 507-530. <https://doi.org/10.5937/socpreg1404507J>
- (12) Jovanović, N, Marković A, Radović, S. (2016). Konsolidacija izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija. U: Lazić, M. (ur.) *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog pokreta*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- (13) Koljević, B. (2018). Politika radikalne demokratije Šantal Muf. *Srpska politička misao*, God. 25, Vol. 60, No. 2, str. 9-25. <https://doi.org/10.22182/spm.6022018.1>
- (14) Krivokapić, N. (2016). Demokratija – definisanje i karakteristike. *Sociološka luča*, Vol. X, No. 2, str. 30-44.
- (15) Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnosti stabilnosti neoliberalizma. U: Lutovac, Z, Mrđa, S (ur.). *Savremene migracije i društveni razvoj: interdisciplinarna perspektiva*. Beograd: SSD, IDN, ISI Filozofski fakultet.
- (16) Marković, A. (2019). Prekarnost radnih uslova u Srbiji. U: Lazić, M, Cvejić, S. (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- (17) Marković, A. (2020). Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Vol. XXXIX, No. 2/3, str. 109-126. <https://doi.org/10.47152/ziksi2020237>
- (18) Merkel, W. (2004). Embedded and defective democracies. *Democratization*, Vol. 11, Issue 5, pp. 33-58. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304598> Prevod rukopisa dostupan na: <http://www.uporednapolitika.net/wp-content/uploads/2019/09/Merkel-Ukotvljene-i-manjkave-dem.pdf>.
- (19) Merkel, W, Gielber, H. (2009). Good and Bad Quality: The Multiple Worlds of Democracy within the OECD, 21st IPSA World Congress, Santiago de Chile, July 12-16, 2009 SSo1.288 “Competing Approaches to Assessing Democracy”, <http://billemmott.com/wp-content/uploads/2016/01/GoodBad-Quality-of-D.-in-OECD2009.pdf>.
- (20) Merkel, W. (2014). Is capitalism compatible with democracy?. *Zeitschrift für vergleichende politikwissenschaft*, No. 8, pp. 109-128. <https://doi.org/10.1007/s12286-014-0199-4>
- (21) Pešić, J, Trifunović Petrović T, Birešev A. (2019). Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji: analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom političkom i ekonomskom poretku. U: Lazić, M, Cvejić S. (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- (22) Phillips, P. (2018). *Giants: The Global Power Elite*. New York, NY: Seven Stories Press.
- (23) Puhle, H-J. (2005). Democratic Consolidation and ‘Defective Democracies’. *Conferencia impartida en la UAM el 13 de mayo de 2005: Working Papers Online Series: Estudio/Working Paper 47/2005*. Madrid: Facultad de Derecho, Universidad Autónoma de Madrid.

- (24) Radović, N, Sitarski, M. (2007). Stari i novi mediji i javna sfera. U: Sitarski, M. i dr. *Internet i javna sfera u Srbiji*. Beograd: BOŠ.
- (25) Rajt, E. O. (2016). Ali kapitalizam je barem slobodan i demokratski, zar ne?. U: Sunkara, B. (ur.) *ABC Socijalizma*. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- (26) Savić, V. (2012). Integration of Deliberative Democracy and Policy-Making. A Vision of a Deliberative System. *Filozofija i društvo*, Vol. XXIII, No.4, str. 170-189. <https://doi.org/10.2298/FID1204170S>
- (27) Sládeček, M. (2010). Demokratija: između esencijalno spornog pojma i agonističke prakse. Konoli, Muf, Tjuli. *Filozofija i društvo*, God.21, Br.1, str. 65-87. <https://10.0.8.250/FID1001065S>
- (28) Splichal, S. 2016. Masovni mediji između javnosti i javne sfere. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, God. 20, Br. 1, str. 5-24.
- (29) Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- (30) Standing, G. (2011a). The Precariat and Deliberative Democracy: A Note towards elements for a Precariat Charter (online, 15.11.2011). At: http://wphna.org/wp-content/uploads/2014/05/2011-11-15_Precariat_Guy_Standing.pdf
- (31) Standing, G. (2012). The Precariat: why it needs deliberative democracy? (online, 27.01.2012). At: <https://www.opendemocracy.net/en/precariat-why-it-needs-deliberative-democracy/>
- (32) Standing, G. (2014). *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London: Bloomsbury Academic.
- (33) Standing, G. (2015). The Precariat and Class Struggle. *RCCS Annual Review*, Issue No.7, pp. 3-16. <https://doi.org/10.4000/rccsar.585>
- (34) Stojiljković, Z. (2016). Post(liberalna) demokratija, kapitalizam i kriza države. U: Vujačić, I, Vranić B. (ur.) *Urušavanje ili slom demokratije?*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- (35) Šoć, A. (2016). Deliberativna demokratija između realizma i moralizma. *Filozofija i društvo*, Vol. XXVII, No. 4, str. 920-937. <https://doi.org/10.2298/FID1604920S>
- (36) Vuletić, V. (2013). Šta je danas levica? U: Stojiljković, Z. (ur.). *Levica u postkriznom kontekstu*. Beograd: FES, Centar za demokratiju.
- (37) Vuletić, V. (2016). Dobro društvo i njegovi akteri. U: Orlović, S. (ur.) *Socijalna demokratija u Evropi i koncept „Dobrog društva”*. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka.
- (38) Wright, E. O. (2011). *Vizije realističnih utopija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

PRECARIAT AND DEMOCRACY: THESIS FOR DELIBERATION

The economic crisis of neoliberalism, the political crisis, and the crisis of representative democracy are fertile ground for socio-demagogic discourse and incredibly fertile ground for attracting the precariat. The precariat is a new social group that lives from today to tomorrow and whose main feature is uncertainty and precarity (primarily in the labor market, but also beyond). Capitalism and democracy are based on different principles. The logic of the relationship between capitalism and democracy is characterized by "tension." The question that arises is how to reconcile neoliberal capitalism and democracy, understood as a system based on the principles of freedom and equality? How do we reconcile democracy and significant social inequalities? What is the role of the precariat in this? With this in mind, the paper aims to open questions and possibilities of new angles of thinking about modern democracy, especially about the relationship between democracy and precariat, as a new social group on the historical scene of the XXI century. The paper deals with the relationship between democracy and capitalism and the relationship between the precariat and deliberative, radical and agonistic democracy, and left-wing populism.

KEY WORDS: precariat / deliberative democracy / radical democracy / agonistic democracy / left populism